

A névmási rendszer funkcionális keretben¹ I.

A névmási szóosztálynak – ennek az egyfelől formailag² meglehetősen egységes, másfelől azonban funkcionálisan mégiscsak sokrétű és szélsőséges szófaji csoportnak – az elemeit a klaszszikus, a nyelvi formákból kiinduló grammatikák, legutóbb például a Magyar grammatika (Keszler 2000: 69) a szófaji felosztásokban alkalmazott Herman Paul-féle hármas szempont szerint a következőképpen jellemzi általánosságban: szintaktikailag mondatrészszerpeket töltenek be, mor-

¹ Készült a Bolyai-ösztöndíj támogatásával. Ez a dolgozat két korábbi tanulmányom (2000, 2003) átdolgozott, kibővített, pontosított változata.

² A formai egységességen alapvetően azt értem, hogy a névmások zárt szófaji osztályt alkotnak listázható egyedekkel, és jellemező rájuk egyfajta fonológiai egységesség is, vö. *mi, ami, valami, bármi, némi; amely, valamely, bármely, némely* stb.

fológiai szempontból toldalékolhatók,³ szemantikailag – Károly Sándor terminusával élve (1970: 71) – indirekt denotatív jelentéssel, másképp fogalmazva: az alapszófajokhoz képest részleges, vagyis közvetetten tartalmas jelentéssel rendelkező szófajcsoport. Ez utóbbi szempont némiképp elnagyoltan a következőket jelenti: a névmások eszerint nem közvetlenül utalnak a konkrét világra a jeltárgy megnevezésével, hanem általánosságban a mindenkori kontextus vagy szituáció segítségével. Az effajta utalás vagy jeltárgy-azonosítás következtében a névmások szükségképpen referenciálisan⁴ értelmezhetők – s ez elsőrendűen pragmatikai keretben történik.

Mit jelent ez valójában? Induljunk ki abból a nyilvánvaló és fontos tényből, hogy minden nyelvi egység a szövegben, pontosabban a szövegvilágban kapja meg érvényes funkcióját és értelmét (vö. Tolcsvai 2001: 121). A névmások vonatkozásában mindez lexikálisan adott alapvető szófaji jellemző, a névmások pragmatikai és referenciális jellegűek, s ebből ered szövegtani képességük, amely egyben a szófajiságuk legfontosabb jellemzője. A névmások tehát a szövegértelem mikroszintjének nyelvtani formái, az elemi egységek szövegszintű kapcsolatában vesznek részt, azaz nyelvtani-lexikális tulajdonságaik alapvetően alkalmassá teszik őket a szövegbeli mikroszintű kapcsolatok kialakítására szűk szemantikai megkötések nélkül (vö. Tolcsvai 2001: 169). Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a névmásoknak nincsen állandó, általános jelentésük. Nyilvánvaló azonban, hogy ezek a jelentések nem egyneműek, hanem névmásfajtánként más és más absztrakciós szintet képviselnek, s így a névmási alosztályokhoz más és más szövegtani és/vagy grammatikai, valamint logikai funkciók kapcsolódnak. Itt elég csak arra gondolnunk, hogy a névmások úgynevezett funkcionális alcsoportjainak a száma⁵ hagyományosan hét és tíz között mozog. Hét akkor, ha az általános és határozatlan névmást egy nagy kategóriának tekintjük (például Velcsovne 1968: 42–3, 52–5); tíz akkor, ha megkülönböztetünk határozatlan, gyűjtő, tagadó, és megengedő névmásokat (például Pete 1981: 330–5). Mindebből viszont nyilvánvaló az, hogy a különféle névmások referenciális értelmezhetősége és az ezzel szorosan összefüggő helyettesíthetősége⁶ is meglehetősen nagy eltéréseket mutathat.

A névmások funkcionális alcsoportjainak összességét tekintve a névmás referenciális értelmezése alapvetően háromféleképpen valósulhat meg. Ezek a következők:

1. deixis,
2. koreferencia,
3. halmazreferencia.

³ A szintaktikai és a morfológiai viselkedés szempontjából abban azonban különböznek a nekik megfelelő alapszófajoktól, hogy a többi szófajcsoporttal ellentétben nem kaphatnak bővítményeket (vö. Laczkó 1996), illetőleg nem képezhetők, valamint a melléknévi névmások nem fokozhatók (vö. Laczkó 2005). Mindez a szemantikai jellegzetességükből adódik, s fontos momentum annak megítélésében is, hogy a névmások önálló szófaji osztálynak tekinthetők grammatikai minősítettségük szempontjából, tehát nem sorolhatók a főnév vagy a melléknév alosztályához.

⁴ A referencia értelmezéséhez Bencze Lóránt a szakirodalom alapján négyféle kiindulópontot ad:

1. denotáció,
2. nyelvfilozófiai értelmezés (vö. Frege *Bedeutung* terminusa),
3. utalás nyelvi eszközzel nyelvi vagy nyelven kívüli kontextusra,
4. jeltárgya azonosítása nyelvi eszközzel (1992: 41).

Értelemszerűen a névmások vonatkozásában a fenti meghatározás értelmében a 3. és a 4. pont értelmezése jön számításba. (Részletesen lásd Laczkó 2001: 102–7.)

⁵ A névmások funkcionális alcsoportjai a Magyar grammatika (Kugler–Laczkó 2000: 156–7) szerint a következők: 1. személyes névmás (beleértve a birtokost is, amely alakilag ugyan elkülönül, de funkcionálisan nem ezek a névmási elemek, a személyes névmások szuppletív *-é* jeles alakjainak felelnek meg), 2. visszaható névmás, 3. kölcsönös névmás, 4. mutató névmás, 5. kérdő névmás, 6. vonatkozó névmás, 7. általános névmás (gyűjtő, tagadó és megengedő alcsoportokkal), 8. határozatlan névmás.

⁶ A névmási helyettesítés kérdését lásd Laczkó 1998: 120–6; 2002: 470–81.

A deixis és a koreferencia a mikroszintű szövegtani formák két alapkategóriája. A koreferencia általánosságban a névmás, a 0 + INFL., az egyeztetés és a határozottság kategóriáján alapul. A koreferencia további tipikus megvalósulási formái szerkezeti-grammatikai szempontból:

- a) a kontextusfüggő, vagyis tagmondaton túlmutató forikus referencia;
- b) a tagmondaton belüli forikus referencia;
- c) a konnexiós referencia. (Vö. részletesen Laczkó 2000.)

A halmazreferencia a logikai operátori szerepkörű, többnyire kvantorértékű általános és határozatlan névmásokra jellemző, s felfogható a deixis és a koreferencia egy speciális válfajaként.

A következőkben a fenti három nagy kategóriát (1–3.) vizsgálom meg a névmási szóosztályra vonatkoztatva.

I.

A deixis minden bizonnyal a legősibb nyelvi funkciók közé tartozik. Deiktikus funkciójú az a névmás lehet, amely a szövegvilág részévé tett, érzékelésen alapuló reprezentációt rámutatással jelöli ki. Tolcsvai Nagy Gábor szövegtani monográfiája alapján (2001: 175) a deixissel mint szövegtani művelettel kapcsolatosan tehát a következőket kell kiemelni. A deixis egy dolog, másképpen fogalmazva: a referens érzékelésen alapuló reprezentációja, vagyis a deixissel egy addig külső dolgot, pontosabban a külső világ egy entitásának nem nyelvi, hanem főként vizuális reprezentációját bevonjuk a szövegvilágba, így téve lehetővé a nyelvi eszközzel történő rámutatást. Azaz a külső világ nem nyelvi és a szöveg nyelvi reprezentációi kerülnek egymás mellé, szoros kapcsolatot hozva létre a szövegvilág és a külső világ között. Lényeges momentum a deixisben, hogy a jelentés nem játszik szerepet, nincs fogalmat jelölő nyelvi reprezentáció, csak irány-, idő-, mód-, minőség- vagy helyreprezentáció. Mindebből következik, hogy a deixis alapvetően és elsődlegesen beszélt nyelvi jelenség. A rámutatás nyelvi végrehajtását főképpen mutató névmási elemek⁷ végzik, valamint a személyes névmások és olyan határozószók, amelyek tartalmaznak névmási elemet, például a *most* vagy a *ma*.

A deixisen belül alapvetően megkülönböztethetünk úgynevezett exoforikus és endoforikus deixist.

1. Az exoforikus deixis a szövegen kívülre mutató funkciót jelenti, s ezen belül a szakirodalom hagyományosan személy-, hely- és idődeixisről beszél (vö. összefoglalóan Tátrai 2000: 228).

a) A személydeixis – beleértve a levinsoni szociális deixist, amely a beszédpartnerek egymáshoz való viszonyát jelöli –, a diskurzusban részt vevő személyek szerepének kódolását jelenti, s ez nyilvánvalóan a személyes névmások sajátja elsősorban.⁸ Az egyes szám első és második sze-

⁷ A mutató névmási elemek közé sorolom az úgynevezett határozószói mutató névmásokat is (*itt, oda, innen, azután, így, akképpen, ennyire, arra* stb.) a Magyar grammatika alapján (Kugler–Laczkó 2000: 167). A korábbi magyar leíró nyelvtanok ezeket az elemeket névmási határozószóként kezelték (vö. Temesi 1961: 225–57; Velcsovne 1968: 59–61). Tény, hogy formailag valóban inkább a határozószói főkategóriába tartoznak, s ezt erősíti a helyettesíthetőség vizsgálata is, hiszen nem lexikális határozószót helyettesítenek akkor, ha alkalmasak a grammatikai szubsztitúcióra, hanem grammatikai szófajt, azaz a mondatbeli szerep szempontjából határozót – szemben a főnévi vagy melléknévi helyettesítéssel. A határozószói szóosztályon belül a névmási alkategóriába sorolhatók, szövegtani-funkcionális szempontból azonban a névmási főkategória határozószói alkategóriájának részei (vö. Laczkó 2005).

⁸ A magyar nyelvben a személyes névmásokkal szoros összefüggésben inflexiós morféma is hordozzák a személykategória nyelvtani megjelölését, ebből következően a személydeixisnek is kifejezőeszközei: ezek az igei személyragok és a birtokos személyjelek. Jóllehet ezek az inflexiós morféma a személyes névmásokkal együtt értelmezhetők, a szövegszerkesztés, az aktuális mondattagolás függvényében gyakorta a személyes névmások nélkül hordozzák a személykategória kifejezését.

mélyű személyes névmások kizárólag a deixis elvén működnek. Az első személy például a beszélő, amely egyben deiktikus kiindulópontot is jelenti, s köré szerveződik elsőrendűen az adott diskurzus idő- és helydeixisének értelmezhetősége, azaz a diskurzus a beszélő helyzetének és a beszéd idejének függvényében értékelhető. Egyes értelmezések szerint az egyes szám első és második személyes névmások csak akkor nem deiktikusak, ha egyenes idézésről van szó. É. Kiss Katalin például a következőket írja. „Az 1. és 2. személyű névmások többnyire pragmatikailag, nem pedig grammatikailag vannak megkötve, azaz a konkrét szituáció, nem pedig a nyelvi kontextus határozza meg referenciájukat – a direkt idézést kivéve” (1985: 175). Direkt idézés esetén azonban nyilvánvaló, hogy nézőpontváltás történik a narrációban. Például:

Én is elmegyek – mondta János.

Te is gyere velem! – mondta János Gábornak.

Jóllehet első ránézésre úgy tűnik, hogy a példákban koreferenciális viszony van az *én* és a *János*, illetőleg a *te* és a *Gábornak* szövegbeli elemek között, a két névmás mégis deiktikus szerepű marad, pragmatikailag kötött, hiszen a megnyilatkozás kontextusára, a beszédesemény résztvevőire utal a narrációban bekövetkező nézőpontváltás miatt: János megnyilatkozásainak a szituációs kontextusát verbalizálja a Jánost idéző beszélő, vagyis János diskurzusa az elbeszélő szövegébe ágyazódik be (vö. Tátrai 2000: 231). Az egyenes idézés következtében a deiktikus névmási referencia nem szituáció-, hanem kontextusfüggő lesz, így endoforikussá válik.

A többes szám első és második személyű személyes névmások az egyes számúakhoz hasonlóan szintén mindig deiktikusak, hiszen kötelezően tartalmazzák az egyes szám első, illetve második személyt. Ezen túlmenően azonban rendelkezhetnek koreferenciális értelmezhetőséggel is a deixis mellett akkor, ha tartalmazzák a harmadik személyt.⁹ Ha például *mi* = *én* + *ő*, s a beleértendő *ő* névmásnak a kontextusban antecedense vagy posztcedense van:

Tegnap Péter segített nekem. Mi együtt mindent meg tudunk oldani.

Vagyis *mi* = *én* + *Péter*, azaz az *én* deiktikusan, míg a harmadik személy koreferenciálisan értelmeződik.

Az egyes és többes számú személyes névmások jelentésszerkezete a következőképpen sematizálható, s ennek függvényében értelmezhető az egyes esetek referenciája:

$mi = \acute{e}n + x_m$, ahol $\acute{e}n$: állandó, x_m : változó

(x_m lehet: te ; $te + te \dots n$; $\acute{o}/\acute{o}k$; $te + \acute{o}/\acute{o}k$; $te + te \dots n + \acute{o}/\acute{o}k$)

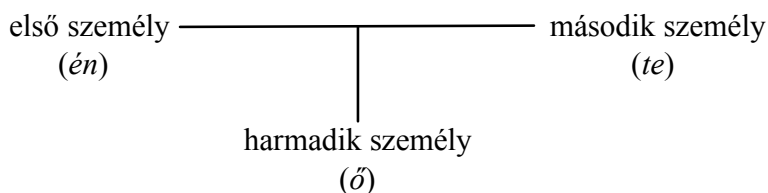
$ti = te + x_t$, ahol te : állandó, x_t : változó

(x_t lehet: $te/te + te \dots n$; $\acute{o}/\acute{o}k$; $te + te \dots n + \acute{o}/\acute{o}k$)¹⁰

Az egyes szám harmadik személyű személyes névmás lehet deiktikus, ebben az esetben az *ő* egy olyan személyre utal, gyakorta gesztussal kísérve, aki részese a beszédhelyzetnek, de nem részese a beszédeseménynek, azaz nem tölti be a beszélő vagy a hallgató szerepét. Az *ő* deiktikus meghatározása tehát a következő lehet: nem „én” és nem „te” (vö. Tátrai 2000: 230). Az *én* és a *te*, valamint az *ő* névmás szembeállítását, úgynevezett T struktúráként való értelmezését:

⁹ A többes szám első személyű igei inflexió kifejezhet általános alanyt is, szigorúan a névmás kitétele nélkül: *Árnyékáért becsüljük a vén fát*. Ebben az esetben azonban a többes szám első személy halmazreferenciával rendelkezik, tudniillik *mi* = *mindenki*.

¹⁰ A *te + te... n*, a több jelenlevő hallgatót jelenti. (Lásd részletesen Laczkó 1993, Kugler–Laczkó 2000: 159.)

éppen a deiktikus meghatározás alapján, valamint a harmadik személyű személyes névmás koreferenciális szerepe miatt több kutató hangsúlyozza (Lyons 1977/1989: 638–9, Levinson 1994: 854¹¹; Lotz János 1976: 251).

A többes szám harmadik személy ugyanígy értelmeződik, hiszen jelentéstani képlete a következőképpen írható le: $\tilde{o}k = n \cdot \tilde{o}$, ahol $n \geq 2$. Nézzünk néhány példát deiktikus szerepű harmadik személyű személyes névmásokra:

Ő volt a tegnapi előadó is,

s a beszélő eközben a terembe lépő tanárra mutat.

Ők még veszélyesek lehetnek a magyar egységre,

mondja a sportkommentátor, miközben a képernyőn a német kajak kettes látszik a verseny megkezdése előtt.

A deiktikus szerepű harmadik személyű személyes névmás egyenes idézetben is megőrzi deiktikus referenciáját:

Ő is velünk jön – mondta János Gábor felé intve.

Az *ő* ebben az esetben a beszédhelyzethez mutat rá, még hozzá endoforikusan, azaz az azonosítást a kontextus és nem a szituáció tartalmazza.

A személyazonosítás a személyes névmásokon kívül történhet mutató névmással is: *Ez Géza!*

b) A helydeixis, amely a diskurzus térbeli körülményeinek a kódolása, a mutató névmások sajátja elsősorban. A térbeli deixis lehet:

- irányt jelölő: *Erre fussunk!*;
- helyjelölő, azaz lokális: *Itt álljunk meg!*;
- dimenzionális: *Ekkorára lapult össze a tudóm a futástól.*

Mindhárom esetben a deixissel gyakorta együtt jár geszturális rámutatás is.

A térbeli rámutatáson belül megkülönböztethető továbbá az úgynevezett autodeixis, amely a tényleges térben történő rámutatást jelenti:

Itt avatott szakértők ülnek,

mondja az előadó, miközben körbemutat a teremben, tehát az *itt* névmás = az adott helyszín, vagyis a terem; valamint a heterodeixis, amelyben a rámutatás egy elképzelt, meghatározott teret jelöl:

¹¹ „The traditional paradigm of first, second and third persons is captured by the two semantic features of speaker inclusion (S) and addressee inclusion (A): first person (+S), second person (+A), and third person (-S, -A), which is therefore a residual, nondeictic category.”

Itt ma avatott szakértők ültek,

mondja az előadó a konferencia utáni banketten egy étteremben az Akadémia fényképére mutatva. Az *itt* tehát nem lehet ebben az esetben a tényleges térben történő rámutatás, hiszen a szöveg nem az adott helyszínen hangzott el. Az auto- és heterodeixis mindig a deiktikus kiindulópontból értelmezendő. Akkor is autodexisről van szó, ha egy drámát olvasva a szereplő így szól: *Itt meg kell állnunk*. Az olvasó számára nyilván nem tényleges térről van szó, a deiktikus kiindulópont azonban a szereplő és az a tér, amelyben ő helyezkedik el.

c) Az idődeixis a diskurzus időbeli körülményeinek kódolása, s a névmások közül elsősorban a mutató névmásokkal valósulhat meg. Az idődeixis lehet:

- időpontra utalás: *Itt fejezzük be a vitát;*
- időtartam kezdetére vagy végére utalás: *Eddig tartott a türelmem.*

Az időpontra utaló deixis gyakran együtt jár metaforikusan értelmezhető térbeli deixissel is, vagyis az *Itt fejezzük be a vitát* mondat *itt* mutató névmása egyszerre jelöli a megnyilatkozás elhangzásának idejét és helyét. A névmási idődeixis többnyire nyelviileg kifejtő rámutatással (lásd alább) valósul meg, például: *ebben az évben, ezen a napon, ennek a hónapnak az elején* stb. Nyilvánvalóan az idődeixis is a helydeixissel egyezően a deiktikus kiindulópontból értelmeződik, azaz a beszélő megnyilatkozásának idejében.

d) A szakirodalomban hagyományosan tárgyalt háromféle alapvető deixiskategórián túlmenően további kategóriákat is meg kell különböztetni, különösen a magyar nyelv gazdag inflexiójának, valamint a sajátos határozószó-rendszernek következtében. A mutató névmási exoforikus deixis a fentiekén túl azonosíthat (vö. még Bencze 1994: 42):

- tárgyat: *Ott a könyvem!*
- módot: *Így tartsd a könyvet, ne fejjel lefelé!*
- állapotot: *A macska egész nap így feküdt.*
- tulajdonságot: *Pont ilyen ruhát szerettem volna!*
- mennyiséget: *Csak ennyi kenyér van itthon!*

Fontos továbbá megkülönböztetni a nyelviileg kifejtő és az egyszerű névmási deixist. A mutató névmási exoforikus deixisben a rámutatás történhet tehát pusztán a névmással, például: *Ezt kérem*. Ebben az esetben csak és kizárólag a beszédhelyzet teszi értelmezhetővé a rámutatást, a névmás pedig alapvetően irányt jelöl, illetőleg kijelöli azt, hogy – a példában – egy dologra történik a rámutatás. Lehet azonban a deixis nyelviileg kifejtő is, például: *Ezt az almát kérem*. A névmás funkciója ilyenkor is alapvetően az irányjelölés, és elsősorban az, hiszen nyelviileg meg van jelölve az az entitás, amire a rámutatás történik. A kifejtő rámutatás grammatikailag jellemzően kijelölő jelzős szerkezet, a névmási kijelölő jelző pedig az értelmezőből keletkezett hangsúlyeltolódással. Az ilyen típusú, eredetileg névmási alaptagú értelmezős szerkezetek létrejöttének pedig feltehetően éppen az az oka, hogy a névmás referenciális értelmezését kellett pontosítani az utaltnak a megnevezésével. Úgy tűnik, annak függvényében, hogy a rámutatás nyelviileg milyen mértékben van kifejtve, a deiktikus mutató névmás funkciója úgy tolódik el a tulajdonképpeni irányjelölés felől egyfajta nyomósító szerep felé:

- *Ezt az almát kérem.*
- *Ezt a kukacos almát kérem.*
- *Ezt az asztal bal sarkán lévő kukacos almát kérem.*

Az eredeti irányjelölő és a nyomósító szerep között nyilvánvalóan nincsen éles határ, és a szituációtól is függ az, hogy melyik funkció dominánsabb. Az *Ezt az almát kérem* mondat mutató névmása némiképp más szerepkörbe kerül akkor, ha több alma közül mutat rá valaki egyre (kijelölés), illetőleg akkor, ha egyetlen almáról van szó (megerősítés). Nyilvánvalóan eltávolodik a kijelölő jelzői szerepű mutató névmás eredeti deiktikus funkciójától akkor, ha hangsúlytalan helyzetbe kerül, például: *Csak ne 'volna az az 'adósság!*, *'Ki ez a 'nő a Géza szobájában?* (A kérdés nem Géza szobájában hangzik el.) (Vö. Kugler–Laczkó 2000: 166.) Ilyenkor már erőteljesen diskurzuspartikulai funkcióról lehet beszélni, leszámítva azt, hogy a névmás a partikulákkal ellentétben továbbra is egyeztetődik az alaptagjával esetben és számban: *Csak azt az 'adósságot tudnám feledni!*; *'Kik ezek a 'nők a Géza szobájában?*

A mutató névmási exoforikus deixissel kapcsolatosan még egy fontos kiemelendő tényezőt kell megemlíteni. A rámutatásban következetesen érvényesül a közel-távol kettősség. Ennek megfelelően a mutató névmásokra egységes fonológiai felépítés jellemző: palatális-veláris alakváltozataik vannak, s ezek értelemszerűen funkcionálisan elkülönülnek. Konkrétan vagy metaforikusan közelre mutat a palatális alakváltozat, távolra a veláris. A palatális-veláris megoszlás következetesen az egész mutató névmási rendszerben érvényesül: *ez – az, ebbeli – abbeli, efféle – afféle, eme – ama, ekkor – akkor, ekörül – akörül, emiatt – amiatt, ennyi – annyi, erre – arra, ezenképpen – azonképpen, ezért – azért, ide – oda, ilyen – olyan, így – úgy, ilyenforma – olyanforma, imitt – amott, innen – onnan, innét – onnét, ugyanez – ugyanaz* stb. A közel-távol kettősség nyilvánvalóan a deiktikus középpontból értelmeződik (vö. Tolcsvai 2001: 175). Ennek megfelelően a leíró grammatikák által nyomatékosnak nevezett mutató névmások, például az *emez* : *amaz* alakváltozatok (vö. Kugler–Laczkó 2000: 166) funkciója alapvetően nem a nyomatékosítás, hanem a közel-távol kettősség rendszerének kiteljesítését biztosítják. A deiktikus szerepű *emez* például a közelség kategóriáján belül a deiktikus középponttól konkrétan vagy metaforikusan távolabb eső nyelven kívüli entitásra mutathat: *Ezt a dobozt a pincébe, emezt a padlásra vidd!* Ugyanígy a távolság kategóriáján belül az *amaz* a távolabbi entitást jelölheti. Az *emez* : *amaz* névmások mindig tartalmaznak tehát egy olyan viszonyítást, amelyben egy másik külső entitáshoz képest értelmezhető, tehát *emez* = *ez* a másik, *amaz* = *az* a másik. Ugyanígy viszonyban áll egymással az *itt – ott*, valamint az *emitt – amott* kettőssége is. Vagyis az *emitt* a deiktikus kiindulópontból értelmezve a közelség kategóriáján belül a távolabbat, az *amott* pedig a távolság kategóriáján belül a távolabbat jelöli ki.

2. Az endoforikus, azaz a szövegrészletre mutató, szövegen belüli deixis, amelyet a szakirodalom szöveg- vagy diskurzusdeixisként tart számon (Levinson 1994: 856), a névmások közül elsőrendűen a magas hangrendű mutató névmással valósul meg. A diskurzusdeixis rámutathat egy szövegrészlet helyére és/vagy időbeli vonatkozására a diskurzuson belül. Minthogy a diskurzusdeixis a kontextusban kap értelmezést, éppúgy rendelkezik kontextusbeli irányultsággal, mint a koreferenciális névmások, tehát lehet előremutató és visszamutató. Előremutató például: *Hallottad már ezt a viccet? Két teve megy a sivatagban...* Az *ezt* mutató névmásnak a funkciója ebben az esetben a vicc szövegrészletbeli helyének kijelölése, erre a helyzetre mutat rá, tartalmilag nem referál az általa kijelölt szövegre. Ennek az az oka, hogy a deixis nyelvileg kifejtő, grammatikailag a mutató névmás kijelölő jelzői pozícióban van. Nyelvileg kifejtő visszamutató diskurzusdeixis: *Megjelent a Harry Potter 5. kötete. Hallottátok már ezt a hírt?* A nyelvileg nem kifejtő endoforikus deixis esetén azonban a névmás nemcsak a diskurzus egy részének szövegbeli helyére, hanem bizonyos fokig annak tartalmi vonatkozására is rámutat, visszamutatásra példa: *Tegnap Péter időben hazaérkezett. – Ez nem igaz.* A névmás ilyenkor nyilvánvalóan nem kijelölő jelzői szerepben áll, hanem önálló használatú, ám átalakítható kijelölő jelzős szerkezetű úgy, hogy az alaptag egy a tartalmi vonatkozásnak megfelelő tartalomváró szó lesz: *Ez a kijelentés/megállapítás/tény nem igaz.* Ilyenformán a mutató névmás egyszerre deiktikus és anaforikus jellegű. Ugyanígy szövegbeli előremutató eset-

tében: *Ezt nem hiszem el. Képzeld el, Miki tizedszerre is megbukott a KRESZ-vizsgán. Azaz: Ezt a ténnyt/dolgot/történetet nem hiszem el.*

Jellegetesen a diskurzusdeixis funkcióját töltik be a Szalamin Edit által fókuszismétlő névmásnak nevezett mutató névmások (vö. Szalamin 1988: 93), amelyek szerepe a mondat fókuszának kiemelése. Valójában ilyenkor a magas hangrendű mutató névmás kerül fókuszpozícióba az adott tagmondatban, a vele szemantikai kapcsolatban lévő szövegbeli előzmény pedig a tagmondat előtt áll ugyancsak kiemelt helyzetben. Ezek az úgynevezett előrevetett propozitumokat tartalmazó mondatok. Az előrevetett propozitum gyakran főnévi igeneves szerkezet, például: *Nevetéséssé válni – ez a fő félelme*, de nemcsak az lehet, hanem akár egyetlen szó, más típusú szintagma, tagolatlan mondat vagy teljes mondat is (vö. Keszler 2000: 468). Az előrevetett propozitumot tartalmazó rész és az utána következő tagolt tagmondat között nincsen grammatikai viszony, csak szemantikai, s a köztük lévő szemantikai kapcsolat nyelvi formája, mintegy jelölője a névmás. A mutató névmás olyan módon kapcsolja az előrevetett propozitumot a rá következő mondathoz, hogy részben visszamutat annak szövegbeli helyzetére, részben tartalmilag is referál rá a névmás önálló használata révén. Például:

A városrehabilitáció, a városmegújítás lehetőségei – ez volt az egyik kérdéskör.

Gyorsan az állatorvoshoz – most csak erre gondolj!

A Kürtösben egyébként saját kötetéről is kritikát írt, ez a lap legfigyelemreméltóbb része (Szabó Magda).

Élni, mikor nincs értelme – ez az élet legmélyebb értelme (Lengyel József).

A fókuszkiemelő névmás leginkább önálló használatú, de előfordulhat nyelvileg kifejtő formában is: *A városrehabilitáció, a városmegújítás lehetőségei – ez a kérdéskör volt a legfontosabb.*

A diskurzusdeixis szerepében lévő magas hangrendű mutató névmás viszonylag gyakori egyenes idézetek esetén az idézőmondatokban. Lehet önálló használatú a névmás:

Nádas Péter ezt írja a Mese a tűzről és a tudásról című novellájában: „Magyarországot egy forró nyári éjjelen, ismeretlen tettesek, ismeretlen indítékból és ismeretlen körülmények között, a négy sarkánál felgyújtották.”

Valamint lehet a deixis nyelvileg kifejtő is:

Nádas Péter ezzel a mondattal kezdi a Mese a tűzről és a tudásról című novelláját: „Magyarországot egy forró nyári éjjelen, ismeretlen tettesek, ismeretlen indítékból és ismeretlen körülmények között, a négy sarkánál felgyújtották.”

Ha az idézőmondat az idézet után áll, az idézet sajátos előrevetett propozitumként funkcionál:

„Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj, megint egy mondat” – ezt a József Attila-parafrázist Esterházy Péter Otthon című munkájában használja.

A hátul álló idézőmondatból a névmás gyakran elmarad:

„Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj, megint egy mondat” – (ezt) írja Esterházy Péter Otthon című munkájában.

Gyakori, hogy az önálló használatú szövegdeixis szerepű mutató névmás az összefoglaló jelentésű *mind-* előtaggal szerepel (a Jk. jelzéssel ellátott példák a Fővárosi Önkormányzat 2000. április 18-i közgyűlésének jegyzőkönyvéből valók):

Mindezzel együtt úgy ítéljük meg, hogy nem lenne szerencsés ide toronyházat, magasházat építeni (Jk.).

A *mind(en)*- előtag tipikusan az általános névmások közé tartozó gyűjtőnévmások sajátja: *mindenki, mindegyik, mindnyájan* stb. Mutató névmások előtagjaként a leggyakoribb szerepe a szövegbeli deixis megvalósítása, akár úgy is, hogy közben főmondatbeli utalószók is egyben: **Mindarról**, amiről eddig beszéltünk, hát jó lenne, ha nem beszélnél másnak.

Előfordul, hogy a mutató névmás egyszerre tölti be az exoforikus és az endoforikus deixis szerepét.

Frakciónk hétfőn elég hosszan tárgyalta ezt a napirendet, ami nyilvánvalóan nem volt meglepő, hiszen elég régóta téma már ez a magasházkérdés (Jk.).

Mindkét magas hangrendű mutató névmás endoforikus, hiszen a képviselő elsőként szól hozzá a vitában, tehát a névmásokkal rámutat arra, hogy a következőkben erről a kérdéskörrel lesz szó. Exoforikusak is egyben, mert a képviselő előtt található a napirendi ponthoz kapcsolódó előterjesztés, amelyre mint a külső világ entitására mutat rá, miközben a fenti megnyilatkozást teszi. Vagyis bizonyos szituációkban a kétféle deiktikus szerepkör nem választható szét élesen.

A szintaktikailag kijelölő jelzői szerepű mutató névmásnak létezik egy sajátos diskurzusdeixis-funkciója is. A következő példában: *Tegnap láttam a könyvesboltban egy nagyon jó könyvet. Ez a könyv azóta a polcomon van*, a második mondat alanya (*a könyv*) anaforikus (megismételt elem), kijelölő jelzője a diskurzusdeixis szerepében van, hiszen visszamutat az előző mondat tárgyi pozíciót betöltő antecedensére, ám a mondat e nélkül a jelző nélkül is helytálló pragmatikailag, tehát nem a névmás azonosít: *Tegnap láttam a könyvesboltban egy nagyon jó könyvet. A könyv azóta a polcomon van*. A mutató névmásnak ezt a funkcióját a Grundzüge einer deutschen Grammatik című német nyelvtan operátori szerepkörnek tartja, és iotaoperátornak nevezi. A következő megállapítást teszi róla: az az X elem, amire érvényes az, hogy X (Grundzüge 1981: 670). További példák:

Magyarán: a Csepel-északi területet egy nagyon szép helyen, gyakorlatilag a Duna fősodra és a Soroksári-Duna között valamifajta közparki, parkosított funkcióval lehetne a város számára legjobban hasznosítani. Természetesen senki nem mondja azt, hogy ezt a jövőendő közparkot vagy ezt a zöldfelületet nem lehet valamilyen formában beépíteni. (Jk.)

Ezt a Csepel-északi területet nagyon szépen ki lehet tisztítani, nagyon szép része lehet a városnak, függetlenül attól, hogy milyen politikai színezet lesz a jövőben. (Jk.)

Mindhárom magas hangrendű mutató névmás endoforikus és iotaoperátor egyben. (Az operátor-funkciókat lásd később.)

SZAKIRODALOM

- A magyar nyelv értelmező szótára* I. 1978. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Antal László 1961. A magyar esetrendszer. *NyTudÉrt.* 29. sz., Akadémiai Kiadó, Budapest, 57–77.
- Antal László 1976. Gondolatok a magyar pronominalizációról. *MNy.* 72: 221–81.
- Asher, R. E.: *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Vol. 10. Pergamon, 1994.
- Bencze Lóránt 1992. Deixis és referencia. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábrián Pál hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest, 41–9.
- Bussmann, Hadumod 1983. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Alfred Körner Verlag, Stuttgart.
- É. Kiss Katalin 1983. A magyar mondat szerkezet generatív leírása. *NyTudÉrt.* 116. Akadémiai Kiadó Budapest.

- É. Kiss Katalin 1985. Az anaforikus névmások értelmezéséről. *ÁnyT.* 16: 155–87.
- É. Kiss Katalin 1998. A névmások értelmezése. In: *Új magyar nyelvtan.* Budapest, 169–84.
- Elekfi László 1980. A névmási elemek (anaforikus) használata. *NyTudÉrt.* 104. Akadémiai Kiadó, Budapest, 229–305.
- Elekfi László 1980. Azokat – őket. *MNy.* 76: 176–87, 323–31.
- Engel, Ulrich 1988. *Deutsche Grammatik.* Julius Groos Verlag, Heidelberg.
- Fillmore, Charles 1966. Deictic Categories in the Semantics of come. *Foundations of Language:* 219–27.
- G. Varga Györgyi 1988. Gondolatok a nyelvtani szám és személy dolgáról. *MNy.* 84: 167–72.
- Grundzüge einer deutschen Grammatik.* 1981. Von einem Autorenkollektiv unter der Leitung von K. E. Heidolph, Walter Flämig und Wolfgang Motsch. Berlin.
- Helbig, G.–Buscha, J. 1977. *Deutsche Grammatik* VEB Verlag Enzyklopädie. Leipzig.
- Hexendorf Edit 1954. Az emberé-féle alakok toldalékának elnevezéseiről. *MNy.* 50. 301–18.
- Hunyadi László 1988. Operátorok a magyar nyelvben. In: Kiss Jenő és Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése.* Budapest. 461–7.
- J. Soltész Katalin 1976. Mikor őket, mikor azokat? *Nyr.* 100: 257–62.
- Kallmeyer et al. 1974, 1977. *Lektürekolleg zur Textlinguistik.* Frankfurt am Main, Athenäum.
- Károly Sándor 1958. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *NyTudÉrt.* 16. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 2000. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 67–76.
- Keszler Borbála 2000. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 461–71.
- Kocsány Piroska 1994. Szöveg és szövegten: olvasmányélmények a szövegnyelvészet szakirodalmából. *Nyr.* 118: 340–9.
- Kocsány Piroska 1995. Műhelytanulmány az „ő” névmásról. *Nyr.* 119: 285–93.
- Kugler Nóra – Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 152–75.
- Kugler Nóra–Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 152–174. (A névmásokra vonatkozó teljes szakirodalmat l. 172–174.)
- Laczkó Krisztina 1996. A névmási csoport? Adalékok egy sajátosan bővíthető szófaji osztályhoz. *Nyr.* 119: 398–408.
- Laczkó Krisztina 1998. A névmási helyettesítésről. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára.* Budapest, 120–6.
- Laczkó Krisztina 2000. A névmási referenciáról. *MNyj.* XXXVIII: 277–82.
- Laczkó Krisztina 2002. Névmás és helyettesítés. *Nyr.* 126: 470–81.
- Laczkó Krisztina 2003. A mutató névmások néhány sajátos szerepéről. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára.* ELTE, Budapest, 191–7.
- Laczkó Krisztina 2003. A mutató névmások funkcionális vizsgálata. *Nyr.* 127: 314–25.
- Laczkó Krisztina 2005. Névmási határozószó vagy határozószói névmás? (Megjelenés alatt.)
- Laczkó Krisztina 2005. Névmások és képzők. (Megjelenés alatt.)
- Lengyel Klára 1997. Töprengés a birtokos névmásról. *Nyr.* 121: 487–9.
- Levinson, Stephen C. 1994. Discourse Deixis. In: Asher R. E. (ed.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics.* Pergamon, 846.
- Lewandowski, Th. 1990. *Linguistisches Wörterbuch* 3. Heidelberg, Wiesbaden.
- Lotz Károly 1976. *Szonettkoszorú a nyelvről.* Budapest.
- Lyons, John 1977. *Semantics.* Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sidney, Cambridge University Press.
- Papp István 1955. A jelfunkció kérdéséhez. *MNy.* 51. 290–7.
- Pete István 1981. A névmások osztályozása. *MNy.* 77. 330–5.
- Péter Mihály 1990. Névmások érzelmi-értékelő jelentése. In: Havas Ferenc–Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.): *Emlékkönyv Zsilka János 70. születésnapjára.* Budapest, 193–8.
- Pléh Csaba – Radics Katalin 1976. „Hiányos mondat”, pronominalizáció és szöveg. *ÁnyT.* 11: 261–77.
- Pléh Csaba 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben.* Osiris, Budapest.

- Rácz Endre 1992. *Mondatgrammatika és szöveggrammatika*. Linguistica. Series C, Relationes 6. Budapest.
- Radford, Andrew 1988. *Transformational grammar: A first course*. Cambridge University Press, New York.
- Simon Györgyi 1987. A szófaji felosztás problémái. In: Rácz Endre szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Budapest. 33–58.
- Szalamon Edit 1988. Az ún. témaismétlő névmások kérdéséhez. In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. *Linguistica, Ser. A, Studia et Dissertationes*, I. Budapest, 91–101.
- Tátrai Szilárd 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. *Nyr.* 124: 226–38.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. Vázlat az ő – az anaforikus viszonyáról. *MNy.* 96: 282–95.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tompa József 1964. Az az néha fölösleges. *MNy.* 60: 359–63.
- Tompa József 1976. Mutató névmásaink némely bökkenőjéről. In: *Anyanyelvi olvasókönyv*. Gondolat Kiadó, Budapest, 159–73.

Laczkó Krisztina

SUMMARY

Laczkó, Krisztina

The Hungarian pronominal system in a functionalist framework

In this paper the author summarises the contents of her earlier shorter articles on the referential interpretability of pronouns. She gives a detailed account of the issue of pronominal deixis and coreference, and compares the various types she sets up with the functional subgroups of pronouns. Both typical and special cases are discussed. The examples she gives include data from the register of spoken language, too.